

Σοφία Βερυκίου

Γ' Τάξη

Κολλέγιο Αθηνών

«Το ευρωπαϊκό όραμα του Ελευθέριου Βενιζέλου»

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο άνθρωπος που με το έργο του και την παρουσία του σφράγισε τη νεώτερη ιστορία της Ελλάδας, ήταν, μεταξύ άλλων, και ένας ένθερμος ευρωπαϊστής. Ο τίτλος αυτός δεν του δόθηκε εκ των υστέρων, κατά την αποτίμηση δηλαδή του έργου και της δράσης του, όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις, αλλά ... εν θερμώ! Ο Βενιζέλος χαρακτηρίστηκε ευρωπαϊστής από τους σύγχρονους του καιρού του, όταν αναδείχτηκε σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ως ένας από τους πρώιμους υπέρμαχους της ιδέας της ενωμένης Ευρώπης. Και μάλιστα τον τίτλο αυτόν του τον απένειμε ένας εκ των πατέρων του ευρωπαϊκού οράματος, ο Ούγγρο-αυστριακός ιστορικός, συγγραφέας και πολιτικός, Ρίχαρντ Γκούντενοβ-Καλέργι, ο οποίος χαρακτήρισε τον Ελ.Βενιζέλο «μεγάλο Ευρωπαίο» και «μεγάλο Ευρωπαϊστή»! [1]

Ο Γκούντενοβ-Καλέργι σύστησε την ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης το 1922, με τη δημοσίευση με τη μορφή άρθρου, του βιβλίου του «Πανευρώπη». Ένα χρόνο αργότερα, ο Γκούντενοβ-Καλέργι ιδρύει την Πανευρωπαϊκή Ένωση, με σκοπό την προώθηση των ιδεών του στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο. Όπως γράφει ο ίδιος, «η αιτία της παρακμής της Ευρώπης είναι πολιτική, όχι βιολογική. Η Ευρώπη δεν πεθαίνει εξ αιτίας της μεγάλης της ηλικίας, αλλά επειδή οι κάτοικοι της σκοτώνουν και καταστρέφουν ο ένας τον άλλο, με τα μέσα της σύγχρονης επιστήμης». [2] Τα λόγια αυτά αντανakλούν τόσο την αγωνία για το μέλλον της Γηραιάς Ηπείρου που έχει πληγωθεί βαθύτατα από τον Μεγάλο Πόλεμο, όσο και την επιθυμία για ειρήνη και ασφάλεια.

Ο Βενιζέλος γίνεται μέλος της Πανευρωπαϊκής Ένωσης και συστρατεύεται με την ιδέα «της Ενώσεως της Ευρώπης εις μίαν πολιτικο-οικονομολογικήν ομοσπονδίαν». [3]. Όταν μάλιστα, τον Οκτώβριο του 1926, συγκαλείται στη Βιέννη όπου εδρεύει η Ένωση, το πρώτο Πανευρωπαϊκό Συνέδριο, με τη συμμετοχή πολλών Ευρωπαίων ηγετών, ο Γκούντενοβ-Καλέργι γράφει: «Από τους πολλούς ξένους πολιτικούς ηγέτες που ήρθαν στη Βιέννη, ο Ελευθέριος Βενιζέλος μού έκανε τη μεγαλύτερη εντύπωση. Ενθουσιώδης και χωρίς αμφιβολίες για το μέλλον της Πανευρώπης (...). Ο άνθρωπος αυτός συνδύαζε τη σωφροσύνη της παρωχημένης ηλικίας με τη χάρη μιας αιώνιας νεότητας: ήταν τούτο ο καρπός της ιδιοφυΐας και της γοητείας του». [4]

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, με την ιδιότητα του πρωθυπουργού, κατά την τετραετία 1928-1932, θα ανταποκριθεί με αντίστοιχη θέρμη στην πρώτη προσπάθεια πολιτικής εφαρμογής του οράματος της Ενωμένης Ευρώπης. Πρωτεργάτης για την υλοποίηση του οράματος αυτού, αναδείχτηκε ο Γάλλος πολιτικός, Αριστίντ Μπριάν που διετέλεσε έντεκα φορές πρωθυπουργός της Γαλλίας, ενώ υπηρέτησε τη χώρα του και από τη θέση του υπουργού των Εξωτερικών.

Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1928, ο Αριστίντ Μπριάν απευθύνει, από το βήμα της Κοινωνίας των Εθνών, πρόσκληση για τη δημιουργία της Ομοσπονδίας των Ευρωπαϊκών Κρατών. Ο Γάλλος πολιτικός δεν μένει στα λόγια και τέσσερις ημέρες μετά, αναλαμβάνει την πρωτοβουλία να καλέσει τους υπουργούς Εξωτερικών των 27 ευρωπαϊκών χωρών-μελών της Κοινωνίας των Εθνών σε ανεπίσημες συζητήσεις για το θέμα. Μετά από εξουσιοδότηση που λαμβάνει, ο Μπριάν παρουσιάζει, την 1^η Μαΐου του 1930, Υπόμνημα στο οποίο προβάλλονται εκτενώς οι προτάσεις του για την πολιτική και οικονομική ένωση της Ευρώπης. Η Ομοσπονδία θα τελεί υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών, δεν θα παραβιάζει την αρχή της εθνικής κυριαρχίας των κρατών-μελών και θα λειτουργεί στη βάση της ισοτιμίας των μελών της. [5]

Ο Έλληνας πρωθυπουργός, συλλαμβάνοντας τα μηνύματα των καιρών που επιτάσσουν την ειρηνική συνεργασία των κρατών της Ευρώπης, γίνεται, χωρίς καμία επιφύλαξη, υπέρμαχος του σχεδίου της ευρωπαϊκής ομοσπονδιοποίησης, καθώς όπως τονίζει σε συνέντευξή του «... ο πόλεμος απέδειξε ότι οι νικηταί είναι τόσοں πτωχοί, όσοں και οι ηττημένοι». Στο πλαίσιο αυτό, ο Ελ.Βενιζέλος, έχοντας βαθιά συναίσθηση του ιστορικού ρόλου της Ευρώπης, εκτιμά ότι «αι Ηνωμένοι Πολιτείαί της Ευρώπης θα αντιπροσωπεύουν, έστω και άνευ της Ρωσίας, μίαν δύναμιν αρκετά ισχυράν να προαγάγει εις ευχάριστον σημείον την ευημερίαν και των άλλων ηπειρών» [6]. Όταν λοιπόν, διαφαίνεται στον ορίζοντα η προοπτική εφαρμογής αυτού του οράματος, ο σπουδαίος αυτός ηγέτης δεν μπορεί παρά να εκφράσει, το Δεκέμβριο του 1929, τη βαθιά του χαρά, καθώς «η ιδέα της Πανευρώπης επέρασε πλέον από τας χείρας των ποιητών εις εκείνας των πρακτικών δημιουργών (...) Εγώ δεν δύναμαι παρά να εκφράσω τας εγκαρδιωτέρας μου ευχάς δια την ταχείαν επικράτησίν της». [7]

Το ευρωπαϊκό όραμα του Βενιζέλου εκπορεύεται από την ιδεολογική του τοποθέτηση και στράτευση με τις ιδέες του φιλελευθερισμού. [8] Ταυτόχρονα αποτελεί «τέκνο της ανάγκης» [9] για επαναπροσδιορισμό της εθνικής πολιτικής της Ελλάδας, μετά την κατάρρευση και εγκατάλειψη της στρατηγικής της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος εκτιμούσε ότι τα συμφέροντα της χώρας για ανάπτυξη και ευημερία, αλλά και γενικότερα της ανθρωπότητας, μπορούσαν να προωθηθούν μόνο μέσα από την εδραίωση ενός κλίματος ειρήνης, ασφάλειας, νομιμότητας, αλληλεγγύης, συνεργασίας, προσήλωσης στο καθεστώς των Συνθηκών Ειρήνης και

στις αρχές του καταστατικού χάρτη της Κοινωνίας των Εθνών. «Μία περίοδος της ελληνικής ιστορίας», δήλωνε ο Βενιζέλος το 1929, ετερματίσθη με τον Πρώτον Παγκόσμιο Πόλεμο. Μία νέα περίοδος αρχίζει μετ' αυτόν (...). Η ανθρωπότητα έφθασεν εις ένα σημείον, όπου είνε υποχρεωμένη να καταργήση τους πολέμους, εάν δεν θέλη να συντριβή και να ναυαγήσει εντελώς ο νεώτερος πολιτισμός». [10]

Ο Έλληνας ηγέτης, με τον ρεαλισμό που τον διέκρινε, έβλεπε την αδυναμία της Κοινωνίας των Εθνών να διασφαλίσει το νέο σύστημα συλλογικής ασφάλειας και διεθνούς νομιμότητας που η ίδια έχει θεσπίσει, αντιμετωπίζοντας αποτελεσματικά τόσο την επιθετικότητα ισχυρών μελών της σε βάρος των αδυνάτων, όσο και τους ανταγωνισμούς σε εθνικό, κοινωνικό και οικονομικό πεδίο. Άλλωστε, η Ελλάδα ήταν η πρώτη χώρα-θύμα αυτής της αδυναμίας με αφορμή την εισβολή των δυνάμεων του Μουσολίνι στην Κέρκυρα και την κατάληψη του νησιού το 1923. [11] Ο Βενιζέλος αγκάλιασε την ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η οποία απέβλεπε, στο πλαίσιο πάντα της Κοινωνίας των Εθνών, «στη διασφάλιση των προϋποθέσεων για την κατοχύρωση της εδαφικής ασφάλειας και την ενίσχυση της ειρηνικής συνεργασίας στην ευρύτερη έκταση της ευρωπαϊκής ηπείρου». [12] Σε κάθε περίπτωση, η ευρωπαϊκή ιδέα δεν ήταν στο κενό, αλλά στηριζόταν στις κοινές αξίες των λαών της Ευρώπης, πάνω στις οποίες αναπτύχθηκε ο ευρωπαϊκός πολιτισμός.

Η στάση του Έλληνα πρωθυπουργού απέναντι στην ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης ήταν πρωτοπόρα και αποκτά πολύ μεγαλύτερη σημασία, αν λάβει κανείς υπόψη του το γεγονός ότι ελάχιστες ήταν οι πολιτικές ηγεσίες της εποχής του που έσπευσαν να στηρίξουν το ευρωπαϊκό όραμα, βλέποντας στην ιδέα της ενότητας της Ευρώπης τη διέξοδο από το ευρωπαϊκό δράμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε σύνολο 27 ευρωπαϊκών ηγεσιών κρατών-μελών της Κοινωνίας των Εθνών, μόνον οι τέσσερις ή πέντε τάχθηκαν ανεπιφύλακτα υπέρ του Υπομνήματος Μπριάν. Και βέβαια, μεταξύ αυτών, ήταν και η ελληνική. [13]

Η ελληνική ηγεσία, στην τοποθέτησή της, χαιρετίζει τη «σχεδιαζόμενη ιδέα περί οργανώσεως μεταξύ των κρατών της Ευρώπης καθεστώτος διαρκούς και μεθοδικής οικονομικής και πολιτικής συνεργασίας, εν των πνεύματι και εντός του πλαισίου της Κ.Τ.Ε.», θεωρώντας ότι αυτή η ιδέα «ανταποκρίνεται εις τας πλέον ευγενείς των εμπνεύσεων και εις τα πραγματικά συμφέροντα των ευρωπαϊκών λαών ...». [14] Το Υπόμνημα της 1^{ης} Μαΐου αντιμετωπίζεται από την ελληνική κυβέρνηση ως μία «πολύ χρήσιμον πρακτικήν βάσιν συζητήσεως» της έκτακτης Συνδιάσκεψης των εκπροσώπων των «27» που θα πραγματοποιούνταν με πρωτοβουλία Μπριάν, στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1930. [15]

Η ανεπιφύλακτη υποστήριξη του σχεδίου της Ένωσης από την ελληνική πλευρά, αντανakλάται και στις θέσεις που αναπτύσσει ο Έλληνας αντιπρόσωπος και πρεσβευτής της Ελλάδας στο Παρίσι, Νικόλαος Πολίτης. «Η ελληνική κυβέρνηση», τονίζει, «χαιρετίζει με τη μεγαλύτερη ικανοποίηση την ιδέα της ενότητας των λαών

της Ευρώπης», τονίζοντας παράλληλα ότι «το εγχείρημα οφείλει να αναληφθεί στα πλαίσια της διεθνούς οργάνωσης και να σεβαστεί την εθνική κυριαρχία των κρατών». Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις, η ευρωπαϊκή ένωση, επισημαίνει ο Έλληνας αντιπρόσωπος, «όχι μόνο δεν θα οδηγήσει στην εξασθένηση αλλά και θα συμβάλλει στην ενίσχυση "της Ευρώπης των πατρίδων"», ενώ «τα ευρωπαϊκά κράτη θα εξασφαλίσουν σημαντικά πλεονεκτήματα όχι μόνο στον οικονομικό, αλλά και στον πολιτικό τομέα». [16]

Όμως, ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν αρκείται μόνο σε δηλώσεις στήριξης του Σχεδίου Μπριάν για την Ομοσπονδιακή Ένωση της Ευρώπης, αλλά ως «πραγματοποιός» από τη φύση του» [17], αναλαμβάνει ενεργό δράση, προτείνοντας, όπως είχε ήδη προαναγγείλει, βελτιώσεις σε σημεία του Υπομνήματος, που θα μπορούσαν να υπονομεύσουν εξ αρχής το όλο εγχείρημα. Η ελληνική κυβέρνηση, αναφερόταν στην επίσημη τοποθέτηση της Ελλάδας έναντι του Υπομνήματος, «θα έχει την ευκαιρία, κατά την διάρκεια αυτής της συζητήσεως, (σ.σ. της Ευρωπαϊκής Συνδιάσκεψης), όπως εκθέσει επί διαφόρων υποδεικνυομένων υπό του υπομνήματος σημείων παρατηρήσεις τινάς, άτινας θα ηδύνατο να της εμπνεύση το γενικόν συμφέρον της Ευρώπης, αλλά και το ειδικόν τοιούτον της Ελλάδος». [18]

Ο Ελ.Βενιζέλος ήταν μία σπάνια προσωπικότητα που κατάφερε να συνδυάζει δύο αντιφατικά χαρακτηριστικά: του οραματιστή και του ρεαλιστή. Ο Έλληνας πολιτικός γνώριζε ότι το ευρωπαϊκό όραμα θα είχε ελπίδες, μόνο αν οι υπέρμαχοί του κατάφερναν να απαντήσουν πειστικά στους προβληματισμούς, στις ανησυχίες, στις επιφυλάξεις και στη δυσπιστία, που εξέφραζαν για το εγχείρημα οι περισσότερες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, μεταξύ των οποίων και οι ηγεσίες μεγάλων Δυνάμεων. Ο Ελ.Βενιζέλος ήταν ιδιαιτέρως οξυδερκής, ώστε να αντιλαμβάνεται τα σημεία-αγκάθια που θα μπορούσαν να στείλουν στις καλένδες το Σχέδιο Μπριάν.

Ο ιστορικός και ακαδημαϊκός, Κ.Σβολόπουλος, αναφέρει τα σημεία προβληματισμού ως εξής: «Η αρχή της εθνικής κυριαρχίας θα παρέμενε απόλυτα σεβαστή ή θα προβλεπόταν εκχώρηση κυριαρχικών δικαιωμάτων των συμβαλλόμενων κρατών σε συλλογικά όργανα; Ο νέος ευρωπαϊκός οργανισμός θα εναρμονιζόταν ή θα αντέφασκε στην πράξη με το πνεύμα και τους κανόνες της Κοινωνίας των Εθνών; Το οικονομικό ή το πολιτικό κριτήριο θα είχε την προτεραιότητα στον καθορισμό της κοινής στρατηγικής των ευρωπαϊκών κρατών; Πώς, τέλος θα ικανοποιούνταν τα κράτη που διατηρούσαν, όπως η Μεγάλη Βρετανία- ζωτικά συμφέροντα έξω από τον ευρωπαϊκό χώρο;». [19]

Ο ... «πρακτικός δημιουργός», Ελ.Βενιζέλος και το επιτελείο του, δεν γυρνούν την πλάτη στην πραγματικότητα, αλλά εργάζονται για την υπέρβαση των δυσκολιών. Όπως επισημαίνει ο Έλληνας αντιπρόσωπος, Νικόλαος Πολίτης, «η εξέλιξη προς την ομοσπονδιοποίηση οφείλει να επιχειρηθεί με ιδιαίτερη προσοχή και με προϋπόθεση την πίστωση χρόνου». [20] Αντιλαμβανόμενη η ελληνική κυβέρνηση,

τη Μεγάλη Βρετανία ως έναν κρίσιμο παράγοντα για την επιτυχία του εγχειρήματος, ο Νικόλαος Πολίτης παρατηρεί ότι «Η Ένωση της Ευρώπης θα όφειλε να προβλεφθεί τόσο ελαστική, ώστε να είναι δυνατή η συμμετοχή όλων των κρατών, ακόμη και όσων το κέντρο βαρύτητας εντοπίζεται περισσότερο έξω παρά μέσα στην Ευρώπη». [21] Εντυπωσιακή για τη γενναιότητα και την ευθυκρισία της, είναι και μια άλλη παρατήρηση του Έλληνα αντιπροσώπου, με την οποία προβάλλεται η επιθυμία της Ελλάδας για συμμετοχή και της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ομοσπονδιακή Ένωση. [22]

Όμως, το ενδιαφέρον του Ελ.Βενιζέλου για την πραγμάτωση του ευρωπαϊκού οράματος τον ωθεί, ώστε να αναλαμβάνει και ενεργό δράση, αξιοποιώντας τις αριστοτεχνικές διπλωματικές του ικανότητες, αλλά και το κύρος και την εκτίμηση που ενέπνεε η προσωπικότητά του. Αυτή η πτυχή επισημαίνεται σε σχετικό τηλεγράφημα που αποστέλλει προς το Foreign Office ο Βρετανός συνομιλητής του Ελ.Βενιζέλου και αναφέρεται ότι: «Συνάντησα τον κύριο Βενιζέλο σήμερα το πρωί μετά από αίτησή του. Διακατεχόταν από ανησυχία να μου μιλήσει για το Σχέδιο Μπριάν. Είπε ότι αποδίδει ουσιαστική σημασία στη σύνταξη μιας δήλωσης του ιδίου του Μπριάν, ότι το Σχέδιο δεν θα όφειλε σε καμία περίπτωση να συσχετιστεί με τη διαδικασία του άρθρου 19 του Συμφώνου» [23] της Κοινωνίας των Εθνών το οποίο αναφερόταν στο ενδεχόμενο αναθεώρησης των Συνθηκών Ειρηνών με τη συγκατάθεση των ενδιαφερόμενων μερών. Σύμφωνα με το τηλεγράφημα του Βρετανού, «Ο ίδιος (ο Ελ.Βενιζέλος) έχει αποφασιστικά ταχθεί υπέρ της γενικής αντίληψης για τη συνένωση της Ευρώπης, αλλά διαπιστώνει ότι υπάρχει σημαντική καχυποψία πάνω στο θέμα και διαισθάνεται ότι εφόσον δεν καταστεί δυνατό να γίνει κάποια δήλωση με το πνεύμα που υπέδειξε, θα είναι αδύνατο να επιτευχθεί η πλήρης συνεργασία ορισμένων Δυνάμεων». [24]

Δυστυχώς, το ευρωπαϊκό όραμα που προβλήθηκε από φωτισμένους ηγέτες της εποχής, μεταξύ των οποίων και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, έμεινε ανεκπλήρωτο. Πολλοί παράγοντες, οδήγησαν την Ευρώπη και συνολικά την ανθρωπότητα, στη δίνη ενός νέου παγκόσμιου πολέμου. Όμως, ο σπόρος που έριξαν αυτοί οι πρωτοπόροι άνθρωποι, ρίζωσε, άνθησε και κάρπισε, ώστε σήμερα να αποτελεί κοινή συνείδηση ότι η Ευρώπη είναι το κοινό μας σπίτι. Η συμβολή του Ελευθέριου Βενιζέλου ήταν τεράστια, καθώς με τη «σωφροσύνη της παρωχημένης ηλικίας», αλλά και «τη χάρη μιας αιώνιας νεότητας», πρόβαλε την ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ενώ με τη στρατηγική που χάραξε, συνέβαλε καθοριστικά, ώστε η Ελλάδα να «δει» τον εαυτό της ως αναπόσπαστο κομμάτι της Ενωμένης Ευρώπης.

Βιβλιογραφία

1. Raneurora, 1931, σελ.14, στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», Καστανιώτης, Αθήνα, 2014.
2. Boer, P., Bugge, P., Weaver, O. «*The History of the idea of Europe*», Book 1, σελ. 96, The Open University, 1993.
3. Κατσιμάρδος, Τ. «*Το όραμα και οι ιδέες του Καλέργκι για την «Πανευρώπη»*», εφημ. Ημερησία, 2002. Διαθέσιμο στο Διαδίκτυο: <http://www.imerisia.gr/article.asp?catid=26511&subid=2&pubid=65347>.
4. Raneurora, 1931, σελ.14, στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
5. Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», Καστανιώτης, Αθήνα, 2014.
6. Συνέντευξη του Ελευθερίου Βενιζέλου για τον ιστορικό ρόλο της Ευρώπης, Οκτώβριος 1929.
7. Εφημ. Ελεύθερον Βήμα, 29 Δεκεμβρίου 1929 στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο». ό.π.
8. Στεφάνου Στέφανος (επιμ.), Ελευθερίου Βενιζέλου. Πολιτικά Υποθήκαι, τ. Β΄, Αθήναι 1969.
9. Βάρναλης, Κ. «*Οδηγητής*». Διαθέσιμο στο Διαδίκτυο: http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=35418.
10. Εφημ. Ελεύθερον Βήμα, 18 Φεβρουαρίου 1929 στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
11. Σβολόπουλος, Κ. «*Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*», τ. Α΄, Εστία, Αθήνα 2002.
12. Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
13. Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
14. Ministère des Affaires Etrangères, *Documents relatifs à l'organisation d'un régime d'Union fédérative européenne*, Paris 1930, σ.65 στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
15. Ministère des Affaires Etrangères, *Documents relatifs à l'organisation d'un régime d'Union fédérative européenne*, Paris 1930, σ.65 στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
16. SDN/A, 50/22540/19816, Fédération des Comités de coopération européenne, 1930 (8 Septembre), στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
17. Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.

18. Ministère des Affaires Etrangères, *Documents relatifs à l'organisation d'un régime d'Union fédérative européenne*, Paris 1930, σ.65 στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
19. Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
20. SDN/A, 50/22540/19816, Fédération des Comités de coopération européenne, 1930 (8 Septembre), στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
21. SDN/A, 50/22540/19816, Fédération des Comités de coopération européenne, 1930 (8 Septembre), στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
22. Ministère des Affaires Etrangères, *Documents relatifs à l'organisation d'un régime d'Union fédérative européenne*, Paris 1930, σ.65 στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
23. F.O. 371/14984, Robert Cecil (Geneva), 9 September 1930, στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.
24. F.O. 371/14984, Robert Cecil (Geneva), 9 September 1930, στο Σβολόπουλος, Κ. «Αναφορές στον Ελευθέριο Βενιζέλο», ό.π.

Κανδαράκης, Γ., Καρτσάκης, Δ., Μανωλάκης, Κ., Εκπαιδευτικός φάκελος Ελευθέριος Βενιζέλος. Στα βήματά του ..., β' έκδ., Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - ΥΠ.Ε.Π.Θ., Αθήνα-Χανιά 2088. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.venizelosfoundation.gr/publication_file].

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Ιστορία του Νεότερου & του Σύγχρονου Κόσμου (από το 1815 έως σήμερα), Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου & Δ' Τάξη Εσπερινού Λυκείου Γενικής Κατεύθυνσης, ΟΕΔΒ, Αθήνα.